

نقش آرامش مادر در آرامش خانواده از دیدگاه روایات

چکیده

مریم مسعودی^۱

این مقاله با هدف شناسایی نقش آرامش مادر در آرامش خانواده از دیدگاه روایات تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این سوال پاسخ داده شود از دیدگاه روایات آرامش مادر چه نقشی در آرامش خانواده دارد؟ تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی و روش به کار رفته کتابخانه بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم‌ترین نتایج این مطالعه می‌توان اشاره نمود خانواده اولین نهادی است که فرد در آن رشد می‌کند. خانواده تنها نهاد فطری و طبیعی است و شرط پویایی و استواری آن وجود روابط صحیح و پایدار میان همسران است. زن در خانواده نقش برجسته‌ای دارد و در سلامت فرد و اجتماع نیز تأثیرگذار است. به دلیل جایگاه زن، خانواده نیز یکی از مهمترین محیط‌های مؤثر بر سلامت جسمی و روانی افراد است. هدف از پژوهش حاضر بررسی نقش آرامش زن در آرامش بخشی خانواده است. آرامش مادر نقش مهمی در آرامش همسر و فرزندان دارد. در آرامش همسر موجب: امنیت خاطر نسبت به حفظ حق خاص همسری، امنیت خاطر نسبت به حفظ زندگی، کمک به تحمل سختی‌ها و ناملایمات و در آرامش فرزندان موجب: احساس امنیت و تکیه گاه، تربیت صحیح و عزت نفس می‌شود.

کلید واژه: آرامش، آرامش مادر، آرامش خانواده، خانواده

^۱. طلبه سطح دو حوزه علمیه خاتم الاوصیاء (عج)

خانواده مجموعه‌ای از افراد است که از طریق ارتباطات خویشاوندی و قانونی به هم مرتبط هستند و معمولاً در یک خانه یا مکان مشترک زندگی می‌کنند. اعضای خانواده ممکن است از طریق ازدواج، تولد یا فرزند خواندگی به هم پیوسته باشند. خانواده‌ها می‌توانند به انواع مختلف تقسیم شوند، مانند خانواده هسته‌ای (شامل والدین و فرزندان)، خانواده‌های گسترده (که شامل سایر اقوام مانند پدربزرگ‌ها، مادربزرگ‌ها، عموها و دایی‌ها می‌شود) و خانواده‌های تک‌والدینی. حال آرامش در خانواده تأثیر زیادی بر سلامت روانی و جسمانی اعضای خانواده دارد. وقتی فضای خانه آرام است، اعضای خانواده می‌توانند احساس امنیت و پشتیبانی کنند و این احساسات به روابط بهتر، اعتماد بیشتر و ارتباط مؤثرتر می‌انجامد. آرامش در خانواده به والدین و کودکان کمک می‌کند تا استرس‌های روزمره را مدیریت کرده و روابطی سالم و پایدار ایجاد کنند. یکی از عواملی که باعث آرامش فرزندان می‌شود آرامش مادر است. مادر اولین فردی است که با کودک در ارتباط می‌باشد و بیشترین و عمیق‌ترین رابطه را از ابتدا با کودک خود دارد. تأثیرات زیادی می‌تواند بر سلامت روان وی بگذارد. حال در بیان اهمیت و ضرورت تحقیق باید گفت: آرامش روحی عموماً در سایه، لطف، محبت، علاقه، مهربانی، عاطفه، صفا، صمیمیت، و ایثار برای اعضای خانواده حاصل می‌آید و مادر کانون عاطفه و ایثار است. از این رو چنانچه این نقطه کانونی از آرامش پر باشد، سایر اعضای خانواده نیز از این آرامش سهمی برده و به آرامش می‌رسند و در پی آن جامعه نیز نصیبی از این آرامش می‌برد. برخلاف آنچه مورد انتظار است در عصر ارتباطات و فناوری نقش گرمی آفرین و آرامش بخش مادر رو به زوال گذاشته است. از آن جا که آرامش جامعه در گرو آرامش خانواده هاست، جامعه نیز کمتر نصیبی از این سهم دریافت می‌کند همین کاستی باعث آسیب‌های جدی روحی برای اعضای خانواده و در کنار آن، جامعه می‌شود. برای چاره‌سازی این مشکل باید به تأمین آرامش مادر و رفع موانع آن بهای زیادی اختصاص داد. آرامش مادر نقش بسزایی در تأمین آرامش اعضای خانواده دارد. در سایه آرامش روابط اعضای خانواده با یکدیگر بر پایه عطف و مهربانی شکل می‌گیرد، از تنش‌ها و اصطکاک‌های مکرر جلوگیری به عمل می‌آید، انجام وظایف در فضایی امن و آرام صورت می‌پذیرد و در مجموع خانه به کانون رشد و بالندگی تبدیل می‌شود. هدیه خانواده به جامعه، همین جنبه‌های مثبت و پیش‌برنده است که موجب به سامان رسیدن روابط انسانی در سطح عالم و اصلاح جامعه بشری می‌گردد. بدین جهت تحقیق و بررسی برای ابهام‌زدایی از موضوع دارای اهمیت ویژه‌ای است. مطالعات انجام شده پیرامون نقش آرامش مادر در آرامش خانواده از دیدگاه روایات از تنوع نسبتاً زیادی برخوردارند که به اختصار به تعدادی از آنها اشاره می‌گردد. آیت‌اللهی (1381) در تعریفی

تحت عنوان زن و خانواده، ابن التراب (1381) به بررسی حقوق زن در خانواده، بهشتی، (1377) در مطالعه ایی تحت عنوان خانواده در قرآن پرداخته اند. مطالعات انجام شده عمدتاً متمرکز بر وظایف زن در خانواده، اهمیت تشکیل خانواده، وظایف اعضای خانواده نسبت به یکدیگر، نقش خانواده در رشد و بالندگی فرزند بوده و کمتر به بحث پیرامون نقش آرامش مادر در آرامش خانواده از دیدگاه روایات پرداخته شده است. باعنایت به موارد فوق در این مطالعه تلاش می گردد تا به این سوال پاسخ داده شود که از دیدگاه روایات آرامش مادر چه نقشی در آرامش خانواده دارد ؟

تأثیر آرامش مادر بر آرامش خانواده

خداوند مبدأ آرامش حقیقی است؛ بدین جهت میزان آرامش داشتن و آرامش بخشی هر شخصی، به میزان ارتباط او با منبع آرامش حقیقی بستگی دارد. خداوند برخی از زنان و مادران را به عنوان اسوه به زنان و مادران تاریخ در قرآن معرفی می کند. این امر در پرتو ارتباط ایشان با خدا و بندگی خالصانه او حاصل آمده و می آید. چنانچه در خانواده ها سنت ها و اوامر و نواهی الهی به خوبی رعایت گردد، مشکلات به خواست خداوند حل شده و در پرتو توکل بر خدا آرامش روحی و امنیت خاطر خانه را فرا می گیرد؛ به گونه ای که خانه زکریا را فرا گرفت «و زکریا را به یاد آور در آن هنگام که پروردگارش را خواند و عرض کرد پروردگار من! مرا تنها مگذار و فرزند برومندی به من عطا کن و تو بهترین وارثانی، ما هم دعای او را پذیرفتیم و یحیی را به او بخشیدیم و همسرش را که نازا بود برایش آماده بارداری کردیم چرا که آنان (خاندانی بودند که) همواره در کارهای خیر به سرعت اقدام می کردند و در حال بیم و امید ما را می خواندند و پیوسته برای ما خاضع و) خاشع بودند.»^۱

بعلاوه پیامبران و اولیای الهی واسطه فیض آرامش به حساب می آیند، در هر دوره و زمانی دریافت آرامش و آرامش بخشی به سایرین به میزان ارتباط با وسایط این فیض بستگی دارد. از سوی دیگر مسئولیت های متفاوت زن و مرد در آفرینش ویژگی های روانی متفاوتی نیز می طلبد. از آنجایی که آرامش هر زن به طور طبیعی عهده دار تولید و پرورش نسل است احتیاج بیشتری به عواطف مثبت و احساسات قوی تر دارد. به طور طبیعی یک زن سالم روحیه ای به دور از پرخاش، جنگ و خصومت دارد. از این رو وجود او همواره می تواند تعدیل کننده احساسات خشونت بار باشد. به برکت همین ویژگی انتظار می رود که وجود زن سالم در خانواده اثری آرام بخش داشته باشد و سبب ایجاد راحتی روانی شود و خانه برای اعضای آن به ویژه مرد، آسایش و تعادل روانی و عصبی را به همراه بیاورد و محیط زندگی عاطفی و شیرین شود و این محیط عاطفی و لطیف شده از خانه به کوچه و بازار و جامعه انتقال یابد.^۲

آرامش هر جامعه ریشه در آحاد خانواده های آن جامعه دارد؛ و در نهایت آرامش جامعه بشری از مجموع آرامش خانواده ها به دست می آید. همان گونه که زن نقش کانونی در تأمین آرامش خانواده دارد خانواده ها نیز نقش کانونی در تأمین آرامش جامعه بشری دارند.

خداوند برای تحکیم بنا و تأمین و حفظ آرامش خانواده به زن سفارش صلح، سازش و آشتی می کند. به این مفهوم که گاهی اوقات برای حفظ این بنیان مقدس انسان، از برخی خواسته ها و حتی حقوق خود نیز چشم

^۱. انبیاء ۹۰

^۲. آیت الهی، زن و خانواده، ص ۳۲

پوشی نماید» و اگر زنی، از طغیان و سرکشی یا اعراض شوهرش، بیم داشته باشد، مانعی ندارد با هم صلح کنند و زن یا مرد، از پاره ای از حقوق خود، بخاطر صلح، صرف نظر نماید. و صلح، بهتر است اگر چه مردم (طبق غریزه حب ذات در این گونه موارد بخل می ورزند. و اگر نیکی کنید و پرهیزگاری پیشه سازید و بخاطر صلح، گذشت نمایید، خداوند به آنچه انجام می دهید، آگاه است و پاداش شایسته به شما خواهد داد.^۱» جالب این جاست که آیه خطاب به زنان در مقابل طغیان، سرکشی و رویگردانی شوهران است؛ از سیاق آیه چنین بر می آید که در ساختار فطرت برای زن سهم بیشتری در حفظ بنیان خانواده تعریف شده است. در عمل نیز بسیار مشاهده شده که مادران به مراتب بیش از پدران برای استواری و حفظ پایه های خانواده از خود گذشتگی نموده اند. همانطور که علامه طباطبایی (ره) می نویسد: «سیاق دلالت دارد بر اینکه مراد از صلح و مصالحه کردن این است که زن از بعضی حقوق زناشویی خودش صرف نظر کند تا انس و علاقه و الفت و توافق شوهر را جلب نماید و به این وسیله از طلاق و جدایی جلوگیری کند و بداند که صلح بهتر است.^۲»

1- تاثیر آرامش مادر بر آرامش روحی همسر

همسر بیشترین سهم را از آرامش مادر به ارمغان می برد؛ زیرا کانون خانواده به اراده و انتخاب آن دو شکل گرفته و ادامه می یابد.^۳

نکاتی که امام سجاد (ع) در رساله حقوق در ارتباط با حق زن بر شوهر می فرمایند آرامش بخشی زن نسبت به شوهر را تأیید می کند: «اما حق زن و همسر، آنست که بدانی که خداوند او را وسیله آرامش و انس تو قرارداده است.^۴»

در روایتی که درباره چگونگی آفرینش حوا مطالبی را بیان می کند بعد از ذکر آفرینش حوا، از قول حضرت آدم (ع) به خداوند عرضه می دارد: «پروردگارا این پدیده نیکو که نزدیکی و نگاه به او موجب آرامش و قرارم شده چیست؟^۵» خداوند در قرآن کریم بر آرامش بخشی حوا برای حضرت آدم تصریح دارد: «گفتم ای آدم، خود و همسرت در این باغ سکونت گیر [ید] و از هر کجای آن خواهید فراوان بخورید ولی به این درخت نزدیک نشوید، که از ستمکاران خواهید بود.» صاحب تفسیر روشن از این آیه به قرینه آیه ۱۸۹ سوره مبارکه اعراف تثبیت

^۱ نساء 128

^۲ موسوی همدانی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۵، ص ۱۹۳

^۳ ابن التراب، حقوق زن در خانواده، ص 32

^۴ طبرسی، مکارم الاخلاق، ص 420

^۵ محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ص ۱۲۶

کشید. [هارون] گفت ای فرزند مادرم، این قوم، مرا ناتوان یافتند و چیزی نمانده بود که مرا بکشند پس مرا دشمن شاد مکن و مرا در شمار گروه ستمکاران قرار مده.^۱»

این حکایت در آیه ۹۴ سوره مبارکه طه نیز ذکر شده است: «گفت: ای پسر مادرم، نه ریش مرا بگیر و نه موی سرم را، من ترسیدم بگویی: میان بنی اسرائیل تفرقه انداختی و سخنم را مراعات نکردی.^۲» با توجه به این آیات و توضیحاتی که داده شد می توان نتیجه گرفت خداوند هم با لطافت مادر را در حضور و غیاب عامل اصلی آرامش بخشی به فرزندان معرفی می کند.

آرامش مادر نقش بسزایی در تأمین آرامش اعضای خانواده دارد. مادری که خود از آرامش روحی و روانی برخوردار باشد، زمینه آرامش روحی و روانی را برای فرزندان فراهم می کند. اضطراب مادر موجب بی قراری فرزند می شود مادر می تواند با تدبیر خود شادی و رضایت را به فرزندان هدیه کند.^۳ از آنجا که آرامش فرزند به ویژگی های روحی مادر بستگی دارد؛ و بخش زیادی از این ویژگی ها وابسته به پیش از ازدواج است. بدین جهت تأکید می گردد که برای فرزندان خود مادر سالم و از نظر روحی آرام و متعادل انتخاب نمایید.

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «فرزندانتان را از خوردن شیر زنان بدکار و دیوانه مصون دارید، زیرا شیر (خصوصیات روانی مادر را به فرزند) منتقل می سازد.^۴» خداوند در سوره مبارکه نساء فرزندان را ناتوان شمرده و در مورد آنها به والدین سفارش می فرماید: «و در باره آنان رأی تو را می پرسند. بگو: «خدا در باره آنان به شما فتوا می دهد، و [نیز] در باره آنچه در قرآن بر شما تلاوت می شود: در مورد زنان یتیمی که حق مقرر آنان را به ایشان نمی دهید و تمایل به ازدواج با آنان دارید، و در باره کودکان ناتوان و اینکه با یتیمان (چگونه) به داد رفتار کنید (پاسخگر شماست). و هر کار نیکی انجام دهید، قطعاً خدا به آن داناست.^۵»

«خداوند به شما در باره فرزندانتان سفارش می کند...^۶» سیاق آیه در ارتباط با واجبات شرعی است و سفارش خداوند در باره فرزندان نباید امر مستحبی تلقی شود. البته در ادامه آیه ۱۲۷ خداوند فرموده است که این امر در زمره کارهای خیر به حساب آمده و خداوند از کار خیر شما آگاه است و خود نتیجه آن را به شما خواهد داد.

مادر به اقتضای مسؤولیت کانونی آرامش بخشی و برای تأمین و تداوم این نیاز روحی فرزندان، لازم است از عوامل بر هم زننده آرامش پرهیز نموده و هرچه بیشتر در آرام نمودن شرایط به منظور حصول آرامش کوشش

^۱. اعراف ۱۵۰

^۲. طه ۹۴

^۳. بهشتی، خانواده در قرآن، ص ۷۲

^۴. حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۱۲۳

^۵. نساء ۱۲۷

^۶. نساء ۱۱

نماید. فرزندی که در خانواده شاهد دعوا و اختلافات پدر و مادر باشد امنیت خود را در خطر می بیند. ضروری است به خاطر احساس آرامش کودک، روابط پدر و مادر بر اساس فداکاری بوده، روح همکاری و احترام به یکدیگر بر آنها حاکم باشد.^۱

1-2 احساس تکیه گاه و امنیت

فرزند در دوران شیرخوارگی و طفولیت به واسطه کاستی در توانمندی های جسمی و روحی به مراتب نیاز شدید به وجود تکیه گاه مطمئن در خود احساس می کند. از سوی دیگر خداوند مابازای تأمین این نیاز را در عواطف، احساسات و محبت عمیق مادر قرار داده است. دوران شیرخوارگی دوره ی احساس امنیت کودک است. آغوش مادر در شخصیت کودک بسیار مؤثر است. کودک با داشتن آغوش ایمن، دنیا را ایمن می داند و فردی امیدوار پرورش می یابد. اریکسون در این مورد می گوید وقتی کودک به والدین اعتماد می کند، به مرور امید هم در او شکل می گیرد. جان بالبی درباره به خطر افتادن احساس امنیت کودکان و نقش آن در رفتارها و آینده آنها می گوید: کودک وقتی از محبت والدین محروم می شود اول اعراض می کند، دوم ناامید می شود، سوم بریدگی روانی اتفاق می افتاد و در مرحله چهارم یخ زدگی روانی پیدا می کند.^۲

به صرف دوست داشتن قلبی فرزند نباید اکتفاء کرد. شاید این امر برای آرامش والدین خوب باشد و تا حدی کفایت کند، ولی برای آرامش فرزند باید دوست داشتن را آشکار کرد. پیامبر اکرم(ص) بسیار فرزندان را می بوسیدند و به این امر سفارش می فرمودند. اگر کسی از ابراز احساسات پاک نسبت به فرزندان پرهیز می کرد، او را از این امر نهی می فرمودند:

«فرزندان را بسیار ببوسید که برای شما در قبال هر سه بوسه درجه یی در بهشت است که اندازه آن پانصد سال راه است و گفته شده است که پیامبر (ص)، حسن بن علی(ع) را می بوسید، اقرع بن حابس: گفت من ده پسر دارم و هیچ کدام را نبوسیده ام پیامبر(ص) فرمودند: آن کس که رحم و مهربانی نکند به او مهربانی نمی شود.^۳»

بعد از دوران کودکی نیز فرزندان حداقل تا سنین ازدواج و به تناسب توانمندی های والدین حتی بعد از آن نیاز به تکیه گاه و دریافت آرامش از کانون امن و آرامش بخش خانواده دارند. اگر کانون خانواده با محوریت عاطفی مادر آسیب ببیند و یا این کانون فرو بپاشد، فرزندان دچار اضطراب، نگرانی و پریشانی شده و در اثر عدم احساس امنیت ممکن است دانسته و یا نادانسته و نیز خواسته و ناخواسته، در تنگنای عاطفی، دچار آسیب های فراوانی

^۱. بهرامی، نقش زن در جامعه، ص 65ع

^۲. همان

^۳. حرعاملی، وسائل الشیعه، ص 894

شوند. سالهاست که دلبستگی مادر و کودک و پیوندهای ماندگار آنان که در یک رابطه ی متقابل شکل می گیرد مورد بحث روان شناسان است. واکنش نسبت به جدایی مادر مبنای واکنش های ترس و اضطراب در انسان تلقی می شود و هر نوع جدایی دارای پیامدهای کم و بیش آشکاری است. تکیه گاه بودن برای فرزند، نیازمند ویژگی هایی است که خداوند در وجود مادر به ودیعه گذاشته است. تصور این که دیگری می تواند به جای ما در نقش کامل او را ایفا نماید، اشتباه اساسی و آسیب زننده به خانه و جامعه است. انگیزه مادری که لطیف ترین و قویترین انگیزه هاست در نهاد زن به ودیعت گذارده شده و او را مظهر لطف و صفا و عنایت و محبت برای کودک ساخته است. کودک ضعیف و ناتوان نیازمند به احساسات رقیق و وجودی عاشق و مهر ورز است که بدو ابراز محبت نماید و احساسات عمیق تقدیم نماید و این مادر است که با نوازش های مادرانه خود فرزندان بی پناه را نصیب می دهد و به رفع نیازهای طبیعی او اقدام می نماید. طبیعت و فطرت مادر این چنین است و به هنگام بلوغ و دوران حمل این تمایل و مهر به اوج میرسد و رفتار مادر را آنچنان رنگ می دهد که فعال تر از هر وجود دیگر با رغبت درونی به تربیت کودک می پردازد.^۱»

^۱. قائمی ، زندگی و تربیت دختران، ص ۹۴

نتیجه گیری

زنان نیمی از جمعیت هر جامعه را تشکیل می دهند و در عین حال پرورش دهنده همه افراد جامعه هستند. فراهم کردن غذا، آموزش و پرورش و مراقبت های بهداشتی افراد خانواده به عهده زنان است. امروزه با پیشرفت جوامع بشری و حضور بیشتر زنان در بیرون از خانه، این مسئولیت زنان به کل افراد جامعه تعمیم یافته است. به نظر می رسد همچنان توقع از زنان به سبب ماهیت وجودی آنها از لحاظ جسمی و عاطفی بالا است و این اتفاق منجر به افزایش فشارهای روانی اجتماعی بر زنان می شود و تمام ابعاد سلامت (فیزیکی، روانی و اجتماعی) را در این گروه تحت تاثیر قرار می دهد. خانواده از دیر زمان رکن اساسی جوامع انسانی به شمار میرفته که هم با ضرورت زندگی و هم با سرشت و طبیعت انسانی سازگار بوده است. در نظام ارزشی اسلام خانواده از منزلت و قداست خاصی برخوردار است. سلامت خانواده از سه دیدگاه سلامت جسمانی، روانی و اجتماعی قابل بررسی است و زن نیز به عنوان یکی از ارکان خانواده در این سلامت نقش مهمی ایفا می کند. زنان هم دریافت کننده و هم ارائه دهندگان اصلی مراقبت ها در نظام سلامت هستند. سلامت روان خانواده یعنی اینکه هر یک از اعضا خانواده در سلامت روان بقیه نقش دارد، زن ها با ایفای نقش مهم و تاثیر به سزا در خانواده خود به عنوان همسر و مادر در تامین سلامت روان خانواده بسیار موثر هستند. آنان در آرامش همسر و فرزندان نقش مهمی دارند. در آرامش همسر موجب: امنیت خاطر نسبت به حفظ حق خاص همسری، امنیت خاطر نسبت به حفظ زندگی، کمک به تحمل سختی ها و ناملایمات و در آرامش فرزندان موجب: احساس امنیت و تکیه گاه، تربیت صحیح و عزت نفس می شود.

- 1- ابن التراب، مریم، حقوق زنان در خانواده، بی جا، دانشگاه الزهرا، تهران، 1388
- 2- ابن بابویه، محمد بن علی، علل الشرائع، چاپ اول، نی، تهران، ۱۳۷۹
- 3- -----، خصال، قم، اسلامیه، 1377
- 4- احمدی، علی، روانشناسی روابط درون خانواده، وحی بی جا بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۱
- 5- امیر حسینی، حسین، خانواده خوشبخت، انجمن اولیا و مربیان، بی جا، ۱۳۷۳
- 6- آیت اللهی، زهرا، زن و خانواده، روابط عمومی شورای فرهنگی اجتماعی زنان، تهران، 1388
- 7- بهرامی، حسن، نقش زن در جامعه، چاپ اول سرآمد کاوش، تهران، ۱۳۷۷
- 8- بهشتی، علی، خانواده در قرآن، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره)، قم، 1377
- 9- پریور، علی، خانواده و شادکامی، پیکان، تهران ۱۳۸۲
- 10- -----، هنر زن بودن چاپ دهم، آثار، بی جا، ۱۳۷۵
- 11- حرعاملی، محمدحسن، وسائل الشیعه، چاپ اول، مؤسسه امیر کبیر، تهران، ۱۳۸۲
- 12- طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، چاپ اول، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۰
- 13- قائمی، علی، زندگی و تربیت دختران، موسسه فرهنگی منادی تربیت، تهران ۱۳۸۹
- 14- کلینی رازی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، مرکز نشر اسراء، قم، ۱۳۷۸
- 15- محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، دفتر نشر ممتاز، بی جا، ۱۳۷۵
- 16- مصباح یزدی، محمدتقی، اصلاحات، ریشه ها، چاپخانه علمیه، قم، ۱۳۶۳ ش.
- 17- مصطفوی، حسن، تفسیر روشن، تهران، بوستان، 1374
- 18- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، محتشم کاشان، ۱۳۷۹
- 19- موسوی همدانی، محمدباقر، ترجمه المیزان، چاپ، چهارم دنیای دانش، تهران، ۱۳۸۲ ش.